

ՀԱՊԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Վ. Ավրանդիլյան, Հ. Փափազյան

## ՖՐԻԿԻ ԴԻՎԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՔԱՌՅԱԿԸ

Միջնադարյան հռչակավոր հայ տաղերգու Ֆրիկի անունով հայտնի են շուրջ 60 տաղեր, որոնք պահպանվել են 20-ից ավելի ձեռագիր մատյաններում և մեզ են հասել գրիչների արտագրությամբ: Ֆրիկի տաղերի ինքնագիր օրինակը մեզ չի հասել: Հիշյալ ձեռագրերի մի մասը պահպանվում է ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Ձեռագրատանը (Մատենադարան), իսկ մյուս մասը գտնվում է արտասահմանյան տարրեր ձեռագրատներում:

Պարբերական մամուլում և տարրեր ժողովածուներում դանադան առիթներով հրապարակված մի քանի տաղերից բացի, առանձին ուսումնասիրողների կողմից կազմվել են Ֆրիկի տաղերի հետևյալ ամբողջական ժողովածուները, որոնց մեջ ընդգրկված են բանասիրության կողմից Ֆրիկին վերագրվող բոլոր տաղերը:

1. Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, կազմեցին Մ. Մկրյան և Ե. Խորոսյան, Երևան, 1941 (ընդգրկում է 41 տաղ):

2. Ֆրիկ, Դիվան, կազմեց Տիրայր արքեպիսկոպոս, Նյու-Յորք, 1952 (ընդգրկում է 60 տաղ):

Սույն հոգվածով մենք նպատակ ունենք պարզել Ֆրիկի Դիվանում պահպանված մի հայատառ պարսկերեն քառյակի վերժանման, թարգմանության և հեղինակի կողմից նրա օգտագործման հանգամանքները:

Քննության առարկա պարսկերեն քառյակը պահպանվել է միայն Ֆրիկի տաղերի այն ձեռագիր օրինակում, որը գտնվում է Օքսֆորդի Բոդլեյան թանգարանում և գրանցված է F 16 համարի տակ:

Սույն քառյակը 1941 թվականի ժողովածուում հաջորդում է 13-րդ տաղի առաջին հատվածին և փոքրիկ գծիկներով բաժանվում է նախորդ և հաջորդ հատվածներից (էջ 86): Իսկ Տիրայր արքեպիսկոպոսի կազմած Դիվանում նույն այդ 13-րդ տաղը վերածված է երեք առանձին տաղերի և համարակալված՝ 20, 21, 22: Պարսկերեն քառյակը այս ժողովածուի մեջ գրված է 20-րդ տաղի վերջում, որպես նույն տաղի վերջին քառյակ (էջ 353):

Բոդլեյան ձեռագրի լուսանցքում սույն քառյակի վերաբերյալ կատարված «Պարսիկ է» գիտողությունը գալիս է ապացուցելու, որ արտագրող գրիչը կոահել է, որ քառյակը պարսկերեն է, սակայն գիտակ չլինելով այդ լեզվին, նա քառյակի արտագրությունը կատարել է մեծ աղավաղումներով, խախտելով նույնիսկ տաղաչափությունը:

Նշված երկու տպագիր ժողովածուներում, աննշան տարրերությամբ, այդ քառյակը տպագրված է այսպես՝

Յարմուտ պախի էշխի ջուզն է քուրա նաքուշանդ,  
 Հաշար սիֆաթան ու ժիշտ խուրա, նաքուշանդ,  
 Գարաշիշ խադեղի զի քուշտան,  
 Մագրէդ. մուրդ, արպուլաթ հարանշի վա իրա նաքուշանդ:

1941 թվականի ժողովածուն կազմողները փորձ չեն արել վերծանելու և թարգմանելու հիշյալ հայատառ պարսկերեն քառյակը: Անձամբ չտիրապետելով պարսկերենին, Տիրայր արքեպիսկոպոսը գիմել է իրանագետ Մ. Թիրյաքյանին, խնդրելով նրան վերծանել ու թարգմանել իր համար անհասկանալի չորս տողերը: Մ. Թիրյաքյանի կողմից, բացի առաջին տողի սկզբի երեք բառերից, ամբողջ քառյակի ընթերցումը ճիշտ է կատարված: Իսկ առաջին երեք բառերի մասին նա գրում է, որ չի կարողացել դրանցից որևէ իմաստ հանել<sup>1</sup>:

Այդ երեք բառերը «Յարմուտ պախի էշխի» պետք է կարդալ այսպես. «Դար մուտպախի էշխ», այսինքն «սիրո զոհարանում» (բառացի՝ «սիրո խոհանոցում»): Այսպիսով, լրիվ կերպով վերականգնվում է հիշյալ հայատառ պարսկերեն քառյակը.

Դար մուտպախի էշխ ջուզ նէքու րա նաքուշանդ,  
 Հաղար սիֆաթան ու դիշտ խու րա նաքուշանդ,  
 Գար աշիդի սադեղի զի քուշտան մագրէդ,  
 Մուրդար պուլաթ հար անշի վա իրա նաքուշանդ:

Մտորե տալիս ենք քառյակի պարսկերեն տեքստը և նրա տառադարձությունը ժամանակակից պարսկերենի արտասանությամբ.

در مطبخ عشق جز نكو را نكشند  
 لاغر صفتان و زشتخو را نكشند  
 گر عاشق صادقی زکشتن مگریز  
 مردار بود هر آنچه ویرا نكشند

Dar maṭbaxe ‘eşy joz neku ra nakosand,  
 Lağar sefatan o zeštXu ra nakosand,  
 Gar ‘aseye sadeyi zkostan magrîz,  
 Mordâr bovad har ânce veyra nakosand.

Այժմ անցնենք քառյակի թարգմանության հարցին: Թիրյաքյանն իր քննարկած տողերը հետևյալ կերպ է թարգմանում.

« . . . լավեն ի զատ մեկը չեն սպաներ.  
 Նկարագրե զուրկ և անզգամ մարդը չեն սպաներ.  
 Թե որ անկեղծ սիրահար ես սպանուելե մի վախճիր,  
 Պիղծ կը լինի այն (դիակը), որ չէ սպանուած»:

<sup>1</sup> Ֆրիկ, Դիվան, Նյու-Յորք, 1952, էջ 124:  
<sup>2</sup> Նույն տեղում:

Մեր կարծիքով ավելի ճիշտ կլինի քառյակը թարգմանել այսպես.

Սիրո զոհարանում լավից բացի ոչ մեկին չեն զոհում.  
Աննկարագիր ու վատարարո մարդկանց չեն զոհում.  
Եթե անկեղծ սիրահար ես, զոհվելուց մի խուսափիր.  
Պիղծ կլինի այն, որին չեն զոհում:

Գառյակը (ոտերայի) որպես բանաստեղծական ժանր, սկսած 10—12-րդ դդ. մեծ տարածում էր գտել իրանական գրականության մեջ: Որպես խոշոր քառյակագիրներ հայտնի են Շահիդ Բալսին, Ռուդաֆի Սամարղանդին, Բարաթասեր Օրյանը, Օմար Խայամը, Շեյխ Աթթարը և ուրիշները: Ռուրաիի չորս սեղմ տողերում գեղարվեստական բարձր կատարելության հասած բանաստեղծական հնարանքներով, արտահայտվում էին փիլիսոփայական մտքեր և աշխարհիկ թեմաներով խորհրդածություններ:

Բանաստեղծը այս քառյակում այն միտքն է արտահայտում, որ ճշմարիտ սիրահարը պետք է այնքան տարված լինի իր սիրո առարկայով, որ հաճությամբ զոհարերվի նրան: Գեղարվեստական ընդհանրացմամբ բանաստեղծը շեշտում է, որ սիրո զոհարանում միայն լավերը, այսինքն անկեղծ սիրահարներն են զոհարերվում: Իսկ քառյակի վերջին տողում արտահայտված է մոռում մանական այն հասկացողությունը, որ զոհված (մորթված) կենդանու մարմինը մաքուր է, իսկ մեռածինը՝ պիղծ: Հետևաբար, իր էությունամբ մաքուր է այն սիրահարը, որը զոհվում է իր սիրեցյալի համար:

Բանաստեղծի կողմից կատարված սույն համեմատությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ քառյակի հեղինակը Ֆրիկը չէ, այլ այն ամենայն հավանականությամբ պատկանում է 10—13-րդ դդ. պարսիկ քառյակագիրներից որևէ մեկին: Ձեռքի տակ չունենալով միջնադարյան պարսիկ բանաստեղծների ստեղծագործությունների լիակատար հրատարակությունները, չենք կարող վճռական խոսք ասել սույն քառյակի բուն հեղինակի մասին: Մատենադարանում պահպանվող պարսկերեն բանաստեղծությունների և քառյակների ձեռագիր մատյաններում և առանձին, ոչ ամբողջական ժողովածուներում մեր կատարած պրպտումները առայժմ որևէ արդյունքի չեն հանգել:

Նախորդ ուսումնասիրողները որոշ փորձեր են կատարել պարզելու, թե ինչ նպատակով է սույն քառյակը տեղ գտել Ֆրիկի Դիվանի մեջ հայտնի հատվածում: Սակայն մինչ այժմ այդ հարցը մնում էր չլուծված:

Այդ հարցը ավելի ճիշտ լուծելու հնարավորություն ունեն վերջին ժողովածուն կազմող Տիրայր արքեպիսկոպոսը, որը ձեռքի տակ ուներ քառյակի ոչ լրիվ թարգմանությունը: Բայց ինչպես երևում է, նա չի նկատել, որ այդ քառյակին հաջորդող քսանմեկերորդ տաղի հենց առաջին չորս տողերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ նույն պարսկերեն քառյակի հայերեն թարգմանությունը, որը այնքան հարազատ և իրեն հատուկ գեղարվեստական բարձր կատարելությամբ կատարել է մեր տաղանդավոր տաղերգուն:

Ահա թե ինչպիսին է Ֆրիկի թարգմանությունը ըստ Բողլեյան ձեռագրի.

Ի սուրբ սեղանոյն վերայ քան զաղէկն այլ իրք չի զենեն,  
Չնիխարն ու զվատուն, և զքայրք Աստուծոյ, զայն երբ զըբլեն:

Թողորդ սիրելի ես դու, հանց արա, որ զքեզ չհոտեն,  
Գիտեմ՝ անսխալ փառնայ այն մատաղն, որ զինքն չը զենեն:

Մյուս ձեռագրերում ես սույն թարգմանությունը նույն ձևով է պահպանված և մոփոխակներ չունի: Սակայն Տիրայր արքեպիսկոպոսը իր կողմից որոշ ուղղումներ է մտցրել՝ բնագրում: Երկրորդ տողի «նիսար» բառը դարձրել է «նիհար», սրան հաջորդող «վատումն»՝ «վատում», երրորդ տողի վերջին «չհոտեն» բառը «չի խոտեն», իսկ չորրորդ տողի վերջին բառի «չը» ժխտական մասնիկը նմանեցնելով առաջին տողի «չի» զենեն»-ին, դարձրել է «չի»: Տիրայրի ուղղումների հետ հիմնականում կարելի է համաձայնվել, բացի «վատում» բառից, որը չի համապատասխանում պարսկերեն «զեշտ խու» — վատարարո՞ք բառին: Ֆրիկը ճիշտ կերպով այն թարգմանել է «վատ», որը հայկական հոլովում դարձել է «զվատում»:

1941 թվականի ժողովածուի մեջ Ֆրիկի թարգմանությունը ապագրված է նույնպես ըստ Բողևյան ձեռագրի, առանց որևէ խմբագրման: Սակայն այստեղ աղավաղված են երկրորդ տողի վերջին «զըրլեն» (ընդունեն) բառը, և երրորդ տողի առաջին «թողորդ» (թե ողորդ) բառը, որոնց փոխարեն գրված է «զըրլեն» և «թող որդ»:

1941 թվականի ժողովածուի 13-րդ տաղը բաղկացած է 102 տողից, ընդ որում 1—59 տողերը վերջանում են «իք» հանգով, 60—63 տողերը՝ հիշյալ պարսկերեն քառյակն է, 64—79 տողերը վերջանում են «են» հանգով և 80—102 տողերը՝ «թիւն» հանգով: Տիրայրը ելնելով հանգերի տարբերությունից, հիշյալ տաղը բաժանել է երեք անկախ տաղերի, որոնցից 20-երորդը ընդգրկում է «իք» հանգով վերջացած տողերը և պարսկերեն քառյակը, 21-րդը՝ «են» հանգով տողերը, 22-րդը՝ «թիւն» հանգով տողերը:

Անշուշտ, Տիրայր արքեպիսկոպոսը ճիշտ է վարվել, երբ 102 տողանոց տաղը բաժանել է երեք առանձին տաղերի, քանի որ դրանք ոչ միայն տարբեր հանգերով են վերջանում, այլև բովանդակությամբ էլ տարբերվում են իրարից: Տիրայրի սխալը կայանում է միայն պարսկերեն քառյակի սխալ տեղադրության մեջ:

Թվում է, թե կասկած չի մնում պնդելու, որ պարսկերեն քառյակը Ֆրիկի համար ծառայել է որպես բնարան՝ «Դիվան»-ի 21-րդ տաղի հորինման համար: Ուստի և այն պետք է վերցնել 20-րդ տաղի վերջից, որի բովանդակության հետ ոչ մի ձևով չի տոնչվում, և դնել 21-րդ տաղի սկզբում: 21-րդ տաղի հիմնական թեման սույն քառյակի մեջ արտահայտված զոհարերության կամ, ինչպես Ֆրիկն է գրում, «զենման» թեման է:

Չնկատելով, որ քառյակի թարգմանությունը արդեն կատարված է Ֆրիկի կողմից, Տիրայր արքեպիսկոպոսը իր հետագա ենթագրությունների ժամանակ ընթանում է միանգամայն սխալ ուղղությամբ և հանգում ոչ ճիշտ եզրակացությունների: Այսպես, օրինակ՝ ելնելով այն սխալ փաստից, որ Ֆրիկը չի փորձել թարգմանել պարսկերեն քառյակը, նա եզրակացնում է, որ Ֆրիկի ժամանակ պարսկերեն լեզուն «սրնական և դյուրամբոնելի է եղել ունկնդիրների և ընթերցողների համար»<sup>1</sup>: Կամ այս մեկ փաստը նա բավական է համարում եզրակացնելու, որ հայ աշուղներն այդ ժամանակ

<sup>1</sup> Ֆրիկ, Դիվան, Նյու-Յորք, 1952, էջ 124:

պարսկերեն տաղերով հանգես էին գալիս ժողովրդի մեջ, և լսողները հայերեն տաղերի նման ընկալում էին զրանք:

Ինչպես սույն քառյակի որպես ընարան օգտագործման փաստը, այնպես նաև առհասարակ Ֆրիկի ստեղծագործություններում բազմիցս նկատվող պարսկական պոեզիայի համար ընորոշ բառերի, առանձին արտահայտությունների և ստեղծագործական հնարքների առկայությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ նա քաջ ծանոթ է եղել իր ժամանակի պարսկալեզու գրականությանը: Այս հետաքրքիր հարցը սերտ աղերս ունի հայ-իրանական գրական կապերի ընդհանուր հարցի հետ, որն իր հերթին արժանի է բազմակողմանի ուսումնասիրության: Սույն հոգվածի սահմաններում ավելորդ ենք համարում հանգամանորեն կանգ առնել այս հարցի վրա: Բավարարվենք միայն Ֆրիկի և Օմար Խայամի ստեղծագործություններից երկուսի մասնակի համեմատությամբ: Ընորոշ է, որ այդ ստեղծագործությունների մեջ առկա են նաև բովանդակության ակնհայտ նմանություններ, որոնք նկատելի են հատկապես Ֆրիկի հիշյալ տաղերի ոկզրի տողերում.

1. Օմար Խայամ—«Էյ չարիս, ամեն մի գծուծի հարստություն ես տալիս...» և այլն:

Ֆրիկ—«Էյ չարիս, ըզվատի տունն կու ծեփես դու ոսկով բոլոր...» և այլն:

2. Օմար Խայամ—«Էյ չարիս, ամբողջ չարիքը քո քինախնդրությունից է, Անարգարությունը քո հին սովորությունն է...» և այլն:

Ֆրիկ—«Էյ չարիս, ամ քեզ ոնց ավտամ, երբ չունիս դոչ ով մոտևոր, Ոչ դաւլ, ոչ երգումն ունիս, զի քո սիրտն է խիստ նենգավոր...» և այլն:

Կրկնում ենք, որ մենք առանձին ուսումնասիրության առարկա չենք դարձրել հայ-իրանական գրական կապերի և ազդեցությունների հարցը և վերոհիշյալ համեմատություններով պահանջում ենք ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրել այս փաստի վրա: Մինչդեռ ուշագիտ համեմատական ուսումնասիրությունը կարող է մեծ չափով նպաստել այդ հարցի պարզաբանմանը: Բոլոր դեպքերում, սակայն, կասկածից դուրս է, որ Ֆրիկը ծանոթ է եղել իր ժամանակի պարսկական գրականությանը:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչու պարսկերեն քառյակը պահպանվել է միայն Ֆրիկի տաղերի Բողբեյան օրինակում, ապա պետք է ենթադրել, որ կամ հետագա որոշ գրիչներ ուղղակի չեն հասկացել այն, իսկ որոշ գրիչներ էլ նկատելով, որ դրան հաջորդում է արդեն հայերեն թարգմանությունը, ավելորդ են համարել արտագրել: Սակայն ավելի հավանական է առաջին ենթադրությունը, որի օգտին է խոսում այն փաստը, որ մեզ հասած հիշյալ ձեռագիր մատյանում պարսկերեն քառյակը արտագրված է մեծ աղավաղումներով:

Վերը շարադրվածից պետք է եզրակացնել, որ

1. Պարսկերեն քառյակը ոչ թե հետագա գրիչների պատահական հավելում է, այլ այն գրված է եղել իր իսկ Ֆրիկի կողմից և առկա է եղել հեղինակի ինքնագիր գրվածում:

2. Դատյակը պատկանում է 10—13-րդ դդ. պարսկական քառյակագիրներից որևէ մեկին և Ֆրիկի կողմից օգտագործված է որպես 21-րդ առադի բնարան:

3. Քառյակի Ֆրիկի կողմից կատարված թարգմանությունն փաստորդալիս է ապացուցելու, որ ա) Ֆրիկը ոչ միայն տիրապետել է պարսկերեն լեզվին, այլև ծանոթ է եղել իր ժամանակի պարսկական գրականությանն ու հատկապես պոեզիային. բ) թեև 13—14 դդ. հայ տիրող դասի (ֆեոդալներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, վաճառականներ, քաղաքային արհեստակրատիա և այլն) համար խորթ չէր պարսից լեզուն, սակայն աշխատավոր ժողովրդի լայն մասսաներին մատչելի չէր, ուստի և ժողովրդի երգիչ Ֆրիկը անհրաժեշտ է համարել իր կողմից մատուցվող բնարանը տալ նաև հայերեն թարգմանությամբ: